
Josip
ŽUPANOV

INDUSTRIJALIZIRAJUĆA
I DEZINDUSTRIJALI-
ZIRAJUĆA ELITA U
HRVATSKOJ U DRUGOJ
POLOVICI 20. STOLJEĆA

UVODNA NAPOMENA

Modernizacija je terminološka kratica za proces kompleksnih i radikalnih društvenih promjena što su se zbivale - i još se zbivaju - u posljednjih nekoliko stoljeća u svim područjima ljudske djelatnosti i na svim razinama društvenih odnosa. Ta se gotovo neiscrpna tematika ne može komprimirati čak ni u neku voluminoznu knjigu, a kamoli u jedan esej od tridesetak stranica. Već je samo prostorno ograničenje zahtijevalo veliko sažimanje te problematike. To sam sažimanje izveo: a) svodeći modernizaciju na industrijalizaciju, koja je tvrda jezgra (*hard core*) gotovo svih aspekata modernizacije; b) teritorijalnim ograničenjem na Republiku Hrvatsku, premda se ne smije smetnuti s uma činjenica da je sve do 1990. Hrvatska bila sastavni dio jugoslavenske federacije; c) vremenskim ograničenjem na drugu polovicu 20. stoljeća.

Pa ipak, ni uz tako velika sažimanja tematika modernizacije ne može se uklopiti u približno dva arka teksta. Naime, čak i sumaran prikaz kvantitativnih analiza i teorijskih interpretacija i hipoteza znatno bi premašio "kapacitet" jednog referata. S obzirom na to odlučio sam se na iznošenje vlastitih razmišljanja o toj problematici, oslanjajući se na raspoložive kvantitativne analize i teorijski utemeljena objašnjenja i hipoteze.

OBJAŠNENJA KLJUČNIH TERMINA

Modernizacija

Danas "modernizacija" označava mnogo vrlo različitih stvari (od tehničkog i tehnološkog razvoja do promjene kognitivne ljudske mape¹). Ne smatram potrebnim da u ovom radu specificiram te različite sadržaje pojma modernizacije. Međutim, smatram potrebnim da se kritički osvrnem na neke konotacije vezane uz taj pojam ne samo u svakodnevnom (ponajprije političkom) već i u sociološkom diskursu. (1) Prva je vrijednosna konotacija. Pridjev

“moderan” ili imenica “modernost” (“modernitet”) imaju pozitivne konotacije: “modernost” je “napredno”, “civilizirano”, “humano”, “racionalno” i sl. u odnosu na “premodernost”, “tradicionalno”, “plemensko”, “primitivno” i sl. Ne bi bilo teško dokazati da takva dihotomija nije znanstveno utemeljena.² (2) Druga je konotacija “progressivne evolucije”: “modernost” se nerijetko označava kao pozitivan rezultat društvene, odnosno socio-kulturne evolucije. Korijeni takvog shvaćanja nalaze se u shvaćanju evolucije kao teleološkog procesa: svaki novi proizvod evolucije “bolji” je i “napredniji” od prethodnog oblika. No, stvarni procesi evolucije više su aleatorski negoli teleološki. Jer, u procesu evolucije nastali su mnogi neuspješni “proizvodi” koji se na kraju nisu održali. To vrijedi ne samo za biološku evoluciju već, *mutatis mutandis*, i za socio-kulturnu evoluciju.

Postmodernistička kritika (relativizacija) modernosti može u slabije upućenih i manje opreznih povećati zbrku – naime, stvoriti vjerovanje da je to (na primjer, “postmoderna organizacija”, “postmoderni menadžment”, “postmoderni konzumerizam”) neka nova, “viša” faza u razvoju društva, premda je riječ ponajprije o novom društvenom diskursu. No, kritički osvrt na vrijednosne i evolucioniističke konotacije ne znači da modernost nema nikakvu eu-funkciju. Jer u današnjem svijetu samo modernizacija – bar u tendenciji – omogućuje uspostavu i održavanje ravnoteže između populacije i resursa (svih resursa, a ne samo prirodnih), što je temeljni uvjet čovjekova opstanka.

U netaknutoj prirodi, u biljnom i životinjskom svijetu, postoji ekološki tip regulacije odnosa između “populacije” i resursa, postoji dinamička ravnoteža između predatora i njihova plijena te između biljoždera i biljnoga svijeta. Takav ekološki tip održavanja ravnoteže karakterističan je i za predindustrijske društvene zajednice, gdje je čovjek izravno uključen u prirodni ekosustav. Ulogu “predatora” vrše ratovi, glad i epidemije, a ponegdje i infanticid.

Modernizacija na Zapadu i kolonijalizam razbijaju tu ekološku regulaciju suludom idejom i praksom “osvajanja prirode”, koja je tipična za zapadnu civilizaciju (umjesto da se prilagođuje prirodi, čovjek nastoji “osvojiti” i “pokoriti” prirodu). Tek se u novije doba razvija i u modernom društvu svijest da čak ni u tržišnoj ekonomiji priroda nije roba proizvedena za tržište.³ Nakon velikog razaranja ekološke regulacije, što je već dosad izazvalo teške posljedice, razvija se spoznaja da više nije moguć povratak na ekološki tip regulacije, već se moraju razvijati novi oblici regulacije utemeljeni na stečevinama modernizacije. Nažalost, nema jamstva da će upotreba modernih dostignuća dati

očekivane rezultate, zbog istih razloga zbog kojih se čovjekova intervencija u ekosustave često pokazala katastrofalnom: zbog nedovoljnog znanja o funkcioniranju ekosustava, ali u prvom redu zbog političkih procesa koji su neizbježno povezani s ljudskom intervencijom.

Upravljačka elita

Neću se ovdje upustiti u raspravu o pojmu elitâ. Pogotovo ne o tome bi li današnjim upravljačkim elitama bolje odgovarao termin politička klasa.⁴ Možda bi u analizi suvremenih upravljačkih elita, koje C. Wright Mills naziva “elitama moći” (Mills, 1959.), a T. Bottomore “administrativnim elitama” (Bottomore, 1997., 108-116), bilo korisnije upotrijebiti termin “strategijska elita”.⁵ No ako se modernizacija može svesti na industrijalizaciju, tada je najprimjerenije poslužiti se terminom Kerra i ostalih autora - “industrijalizirajuća elita” (*industrializing elite*) (Kerr et al., 1964., 30-65). U zemljama zakašnjele industrijalizacije, gdje proces industrijalizacije - zbog bilo kojih okolnosti - nije autohtono nastao i tekao u velikom vremenskom rasponu koji dopušta spontani razvoj,⁶ uvođenje ili pak ubrzanje procesa industrijalizacije (izlazak iz “relativne zaostalosti”)⁷ nije moguće bez političke mobilizacije nekih slojeva stanovništva. A za provedbu i usmjeravanje političke mobilizacije potrebna je neka industrijalizirajuća elita. Ta industrijalizirajuća elita ne mora odmah imati upravljački status u društvu (on se može steći kasnije), ali netko mora tom procesu dati vodstvo (*leadership*).

Prema Kerru i suradnicima, tu ulogu mogu, u raznim zemljama i razdobljima, imati vrlo različite elite. To mogu biti: srednja klasa u sustavu otvorenog tržišta, dinastički vođe, kolonijalni administratori, revolucionarni intelektualci, nacionalistički vođe. U vrijeme kad je objavljena knjiga *Industrialism and Industrial Man* (prvo izdanje 1960., drugo 1964.), mogla se definitivno ocijeniti uspješnost “srednje klase u sustavu otvorenog tržišta”, premda je vodstvo u tim zemljama bilo ili nepotrebno ili relativno skromno. Ali nije se mogla dati definitivna ocjena drugih industrijalizirajućih elita. Danas je to moguće. Svrgavanje šaha Reze Pahlavija i uspostava teokratske države u Iranu, definitivno je pokazalo da dinastički vođe ne mogu provesti industrijalizaciju do kraja. Ili što je ostalo od napora kolonijalnih administratora u zemljama “segmentiranog” ili naseljeničkog kolonijalizma nakon formalne dekolonizacije, kada je nastupila nova elita - nacionalistički vođe? Također se možemo zapitati što su na crti modernizacije postigli nacionalistički vođe u afričkim i azijskim zemlja-

ma (ako isključimo “male tigrove”)? Njihova “modernizacija” rezultirala je zaduženošću, korupcijom i ratovima. No možda su najveće razočaranje priredili revolucionarni intelektualci i njihovi birokrati. U času pisanja te knjige autori nisu ni u snu pomišljali kako će se početkom devedesetih desetljeća komunistički režimi u SSSR-u i Istočnoj Europi urušiti i da će doći do tranzicije iz socijalizma u kapitalizam.

Nije čudno što je većina alternativnih industrijalizirajućih elita (u prvom redu revolucionarni intelektualci i nacionalistički vođe) promašila. Ako apstrahiramo lokalne razlike, koje zacijelo nisu nevažne, valja imati na umu da su se te elite našle u ukrižanoj vatri proturječnih zahtjeva.

(1) Tu su u prvom redu funkcionalni zahtjevi procesa modernizacije: ekonomski, institucionalni, tehnološki, financijski i slični. Istina, developmentalistička ideologija, koja je u tom razdoblju vladala, naglašavala je tehničku i financijsku pomoć “zemljama u razvoju”, ali ta “pomoć” rezultirala je uglavnom velikom zaduženošću prema inozemstvu.⁸

(2) Osim funkcionalnih zahtjeva postoje i zahtjevi samog procesa političke mobilizacije (troškovi pokretanja tog procesa, ali i troškovi održavanja “pare u kotlu”). Ti troškovi mogu biti enormno visoki, ali o njima gotovo da i nema specifičnih socioloških studija.⁹

(3) Treću vrstu troškova čine troškovi visokog standarda i stila same industrijalizirajuće elite. Kad neka strategijska elita stekne status upravljačke elite (npr. kad ilegalna i zabranjena komunistička partija “pobjedom revolucije” prigrabi politički monopol, ili kad nacionalistički lideri uspostave ili obnove nacionalnu državu), ta će elita, redovito naplatiti (na ovaj ili onaj način) sve osobne žrtve i asketska lišavanja iz često dugog razdoblja političke mobilizacije. Modaliteti “naplate” mogu biti disparatni: stvaranje vlastitih “feuda” (kao što je, primjerice, bio Abdićev *Agrokomerc*), izgradnja vlastitih “piramida” u obliku “političkih tvornica”, ekstremno visoke plaće i posebne privilegije dužnosnika (u odnosu na nacionalnu strukturu zarada, pa čak i u odnosu na zarade najviših stručnjaka), “kapitalizacija” vlastitog položaja u obliku “rentijerstva”, u obliku mita i korupcije, uključivanja u velike igre na međunarodnim financijskim tržištima i sl.

Pri tome se upravljačka elita susreće s nerazrješivom dilemom. Da li “debelo” naplatiti osobne “žrtve” i “zasluge”, što je ne samo u individualnom već i u grupnom interesu, jer participacija pojedinaca u ilegalnim ili polulegalnim (trans)akcijama jača grupnu koheziju. Ali ta varijanta izaziva opasnost da će se otuđiti ne samo od širih slojeva

stanovništva i, stoga, na kraju, izgubiti društveni legitimitet, već, što je još opasnije – da će se od elite otuđiti i “njezini” (partijski) intelektualci, čime elita može izgubiti simboličku moć. Tko izgubi simboličku moć, izgubit će, prije ili kasnije, i stvarnu moć. Ako se, pak, u strahu od mogućeg gubitka legitimiteta i simboličke moći, prihodi i standard nacionalne elite “plafoniraju” na znatno nižoj razini od one odgovarajućih elita u zapadnim demokratskim zemljama, može doći do “izdaje” državno-partijske nomenklature i potpunog sloma političko-institucionalnog sustava, kao što se to dogodilo u Rusiji početkom 90-ih godina.¹⁰

Stoga, bez obzira na to koja se varijanta odabere – olabaviti uzde u naplati vlastitih “zasluga” ili čvrsto “plafonirati” takvu naplatu, rezultat može biti istovjetan: rasap sustava, gubitak vlasti i privilegija. U totalitarnim sustavima biti će jače izraženo “plafoniranje” vidljivih prihoda i privilegija, dok će u višestranačkim sustavima biti izraženija labavost u odnosu na “neopravdano” (kriminalno) bogaćenje. U totalitarnim sustavima upravljačka elita ima veće manevarske mogućnosti pribjegavanjem povremenim političkim kampanjama protiv “socijalnih razlika” i drugih “devijacija”, čime elita može sebi na neko vrijeme produžiti rok za “isplatu mjenice”.¹¹ Ali “na kraju balade” će ipak doći do sloma. U višestranačkim sustavima mogućnost manevra situacijski je determinirana: dok traje ratno stanje, dotad se može manevrirati nacionalnom ugroženošću i s njom povezanom nacionalnom homogenizacijom, ali kad prestane vanjska ugroza, može se izgubiti vlast. Kompatibilnost ili inkompatibilnost “nacionalnog interesa”, kako ga je definirala elita (uključivši ovdje i kompatibilnost nacionalne retorike s retorikom internacionalnih čimbenika), može također odigrati odlučujuću ulogu.

INDUSTRIJALIZACIJA U HRVATSKOJ – PRVA FAZA

Teško je precizno utvrditi kada je započela industrijalizacija (modernizacija) u Hrvatskoj, no taj je proces neosporno bio u tijeku već u prvoj polovici 19. stoljeća. Glavna su obilježja prve faze industrijalizacije, koja je trajala vrlo dugo (do svršetka Drugog svjetskog rata i partizanske pobjede): a) dugo trajanje (oko 150 godina, ako ne i dulje) i vrlo spor ritam promjene (u vrijeme završetka rata još uvijek prevladava agrarni sektor i ruralno stanovništvo); b) ta se prva faza više odnosi na eroziju tradicionalnog društva, koje razjeda uvođenje tržišne ekonomije, negoli na razvoj industrijsko-urbanog sektora, premda se i taj sektor postupno razvija.¹²

Odakle taj usporeni ritam modernizacije? Po mome mišljenju, dva su temeljna razloga tome. (1) Zato što nije bilo unutarnjeg impulsa u hrvatskome društvu koji bi pokrenuo spontan i autonoman razvoj modernizacije kao što je to bilo, primjerice, u Engleskoj. Teško je danas sa sigurnošću utvrditi zašto je u hrvatskom društvu izostao takav impuls. Moguće su različite hipoteze, no meni je najplauzibilnija hipoteza Vere St. Erlich da je nastanak toga impulsa ugušila osmanlijska najezda koja je trajala stotinama godina.¹³ (2) No bez obzira na to koju ćemo hipotezu prihvatiti, stoji činjenica da je proces modernizacije morao biti unesen izvana. Ukratko, on se prenio iz zemalja jezgre (*core countries*) preko zemalja poluperiferije, a to je na prvom mjestu bila Austrija koja je politički dominirala u Hrvatskoj, tako da se u Hrvatskoj formira “periferni kapitalizam”. A periferni kapitalizam nije bio orijentiran na razvoj industrijskih kapaciteta već na trgovinu i lihtarstvo.¹⁴ Otuda dugotrajna erozija tradicionalnog društva i usporen transfer stanovništva iz autarkične seljačke poljoprivrede u industrijsko-urbani sektor.

Usporena modernizacija u okviru perifernog kapitalizma imala je ozbiljne disfunkcionalne posljedice. Nasuprot utilitarnom individualizmu koji se razvio u zemljama “jezgre”, u Hrvatskoj se razvija orijentacija prema “etatizmu”. To je najprije “činovnički etatizam”; pri kraju razdoblja razvija se “revolucionarni etatizam” koji s vremenom evoluirao u “politokratski etatizam”. Evo kako je Mijo Mirković vidio problem “činovničkog etatizma” u Kraljevini Jugoslaviji 1935. godine: *“Školovani ljudi koji dolaze iz agrara... i oni, koji dolaze iz novih slojeva gradskog stanovništva, traže mjesto i položaj u državnoj službi u takvoj mjeri da se njihovo smještanje već sad ne može sprovoditi pravilnim putem. Zbog toga borba za vlast dobija sve više poseban izgled, ona postaje borba za mjesta i položaje ovih novih školovanih ljudi. Bez izgleda za sigurno zaposlenje, novi slojevi činovničkih kandidata imaju sve manje duhovne samostalnosti i nezavisnosti. Teškoće materijalne egzistencije, pri naglom prijelazu iz sela u grad, moraju da izazovu opadanje duhovnih i moralnih kvaliteta. Poremećeni odnosi u privredi imaju za posljedicu duhovnu i moralnu nauravnoteženost.”*

Korijen tog problema nalazi se u činjenici da je “od svog stvaranja pa do naših dana jugoslavenska narodna privreda više znala da potroši, no što je uspjela da stvori... U zemlji gdje je broj državnih činovnika veći od broja industrijskih radnika, težište formiranja nacionalnog dohotka nalazi se u agraru... (Stoga) stanje u poljoprivredi daje ekonomsko obilježje čitavoj narodnoj privredi. Formiranje novog kapitala u gradovima vrši se prema pravilima prvo-

bitne akumulacije, ali je malen broj onih koji u tom formiranju učestvuju, i razmjerno su mali iznosi, koji se stvaraju u odnosu na potrebe za kapitalom... Pri takvom trajnom razvojnom pravcu jugoslavenske narodne privrede postaje industrijalizacija, na osnovu izgradnje državnih poduzeća (istaknuo J. Ž.) jedini mogući izlaz” (Mirković, 1958., 31-32).

I što danas reći na to? Posegnuti za takvim izlazom značilo je uvesti ubrzanu “socijalističku industrijalizaciju”, a za to je trebalo najprije instalirati “revolucionarni etatizam”, a zatim i “politokratski etatizam”. A zatim smo se, u tranziciji, ponovno našli tamo gdje smo bili 1935., ali bez težišta u stvaranju društvenog proizvoda u agraru! Umjesto “građanskog racionalizma” (racionalnog kalkulusa) razvija se, kao reakcija na traumatsku propast centralne institucije tradicionalnog društva “kućne zadruge”, kolektivistički utopizam (“seljačka republika”, “komunistička utopija”, utopija “udruženog rada”).¹⁵ Umjesto “građanske kulture” zasnovane na “legalno-racionalnom autoritetu” udaraju se temelji na kojima će nastati revolucionarna karizma koja će se kasnije amalgamirati s tradicionalizmom, što je Jowitt nazvao neotradicionalizmom (Jowitt, 1992., 121-158).

SOCIJALISTIČKA INDUSTRIJALIZACIJA

Konačno, u poslijeratnom razdoblju provedena je ubrzana industrijalizacija kakvu je 1935. zagovarao Mijo Mirković. Postignuta su dva temeljna cilja: prvo, najveći udio BDP-a više se ne proizvodi u agraru (pogotovo ne u usitnjenom seljačkoj poljoprivredi); drugo, masovni transfer stanovništva (koji se pretvorio u pravi egzodus sa sela) bitno je izmijenio strukturu stanovništva.¹⁶ Jasno, drugo je pitanje kakva je kvaliteta tih postignuća, odnosno u kojoj mjeri socijalistička industrijalizacija znači i modernizaciju društva? Vrlo sažeto rečeno: “Socijalistička industrijalizacija shvaćala se kao razvoj industrijalizma i urbanizma minus individualizam, privatno vlasništvo i konkurencija na tržištu, modernizacija zasnovana na socijalističkom kolektivizmu i državnom (“društvenom”) vlasništvu” (Čolić-Peisker, 2000., 61). Iz takvog koncepta – koji nije bio samo koncept već dobrim dijelom i nova realnost – proizlazile su ove konzekvencije. Prvo: koegzistencija tradicionalnih i modernih elemenata, što je Simić nazvao *intermediate society* (Simić, 1973., 10). No, to se ne odnosi samo na sustav urbanih naselja, kojima se bavio Simić, pri čemu je ta koegzistencija bila mnogo izraženija u istočnim negoli u zapadnim republikama. To se odnosi i na druge aspekte

života. Na primjer, u Indiji su prekidi u opskrbi strujom svakodnevna stvar, ali u tom istom ozračju postoje vrlo uspješne softverske firme, od kojih i Amerikanci kupuju softverske programe.

Drugo: polovična recepcija modernih elemenata. Na primjer, prihvaća se (u okviru “reformi” socijalizma) tržište kao mehanizam ekonomske regulacije – ali samo njegova distributivna, a ne i alokativna funkcija. Drugim riječima, prihvaća se tržište proizvoda i usluga, ali ne i tržište rada i tržište kapitala (o drugim resursima da i ne govorimo). Treće: selektivni “uvoz” i kulturno redizajniranje elemenata kulture (ekonomskih, političkih, kulturnih itd.) sa Zapada. Na primjer, u drugom dijelu socijalističkog razdoblja dopušta se uvoz konfekcijskih proizvoda američke “masovne kulture” i američkog “načina života” (*American way of life*), ali ne i instaliranje znanosti kao temeljne razvojne institucije, osim na razini službene retorike. U stvarnosti, znanost je bila i ostala (pa čak i *post mortem* socijalizma) oblik potrošnje koji, u najboljem slučaju, dijeli sudbinu ostalih oblika potrošnje (Županov, 1997.b).

Četvrt: konstituiranje specifičnih institucija kakvih nema nigdje u modernome svijetu, u okviru “jugoslaven-skog eksperimenta”. Na primjer ekonomsko poduzeće koje nije “društvo kapitala” (*Gesellschaft*), već “asocijacija udruženog rada” (neka vrst pseudo-*Gemeinschaft*); umjesto radničkog dioničarstva i kooperativnih udjela pojavljuje se 1970-ih “minuli rad”; umjesto ugovora koji obvezuju, pojavljuju se “samoupravni sporazumi” (SAS-ovi); umjesto nekih klasičnih poreza pojavljuju se “doprinosi”; umjesto višestranačkog pluralizma pojavljuje se “pluralizam samoupravnih interesa”; profesionalne upravljače pokušava se zamijeniti “samoupravljačima”, odnosno profesionalni menadžment političkim menadžmentom – i da ne nabram dalje: riječ je o dugoj listi “specifičnosti” koje su nam još uvijek u sjećanju. Te su specifične institucije kulturni hibridi koji niti ne mogu funkcionirati na način na koji su zacrtani, pa ih u stvarnosti zamjenjuje voluntaristički državno-partijski intervencionizam na *ad hoc* bazi.

Kako skupnim imenom obuhvatiti tu mješavinu tradicionalnih i modernih elemenata? Mislim da za tu svrhu najbolje može poslužiti termin “polumodernost”. Ta je kovanica inspirirana novijim tekstovima beogradske povjesničarke Latinke Perović.¹⁷ Govoreći o procesu modernizacije u Srbiji, ona upozorava da u tom razdoblju postoje dvije vrste javnog diskursa: modernistički (prozapadni) i mitološki (zasnovan na kosovskom, odnosno vidovdanskom mitu). Mitološki diskurs pokazao se jačim od prozapadnog i – čini se – dolaskom Miloševića na vlast odnio je pobjedu, bar za

dogledno vrijeme.¹⁸ Međutim, zanimljivo je pritom njezino zapažanje paralelizma između diskursa u Srbiji i onog u Rusiji nakon otvaranja Petra Velikog prema Zapadu. I nije riječ samo o paralelizmu već i o izravnoj povezanosti ruskih slavjanofila i srpskih “mitomana”.

Premda za hrvatske upravljačke elite u posljednjoj polovici stoljeća nije nevažno ono što se zbivalo u Srbiji, jer je Hrvatska bila u zajedničkoj državi sa Srbijom, ipak za našu je analizu korisnije osvrnuti se na zbivanja u Rusiji. Taj bi se razvoj mogao sažeti ovako:

(1) Petrovo otvaranje prema Zapadu, koje Liah Greenfield naziva “perestrojka u osamnaestom stoljeću” (Greenfield, 1993., 191), izmijenilo je javni diskurs. U tom izmijenjenom javnom diskursu optimistički se naglašava da će Rusija uskoro sustići zapadnu Europu u ekonomskom i civilizacijskom pogledu.

(2) Kada se to - zbog mnogih razloga, a na prvom mjestu goleme inertnosti vrlo brojnog seljaštva - nije dogodilo, dolazi do okretanja prema unutra (formiranje ruskog nacionalnog identiteta) i do kritike Zapada i njegova sustava vrijednosti. Dvije su najvažnije točke: a) resantiman u odnosu na Zapad i, b) transvaluacija (prevrednovanje) njegovih vrijednosti.

(3) Resantiman je bio psihološka reakcija ruskog nacionalizma na frustrativnu, ambivalentnu i neizbježivu ovisnost o Zapadu. U očajničkom naporu da izbjegne psihološku agoniju krize identiteta, ruski je nacionalizam prigrio resantiman.

(4) Resantiman je povezan s transvaluacijom zapadnih vrijednosti. Umjesto racionalnih i pragmatičkih vrijednosti Zapada, ruski nacionalizam ističe duhovne vrijednosti ruskog naroda, konstruirajući zasebnu rusku ili slavenšku “dušu”. Transvaluacija vrijednosti dovela je do kristalizacije matrice ruskoga nacionalizma.

(5) Tada nastaje bifurkacija javnog diskursa: cijepanje na prozapadni modernistički i slavenofilski diskurs.

(6) Slavofili teže stvaranju nove civilizacije - stvaranju Trećeg Rima.

(7) Ideju Trećeg Rima preuzeli su boljševici i redefini-rali je u smislu komunističke utopije. Zastavu ruskog nacionalizma preuzimaju boljševici, premda su bili deklarirani internacionalisti. Uostalom, sam je Lenjin napisao esej “O nacionalnom ponosu Velikorusa”.¹⁹

(8) Dakako, stvaranje “novog svijeta” zahtijevalo je da se promijene sve zatečene institucije i da se uklone sa scene sve tradicionalne elite.

(9) Jugoslavenska komunistička elita prihvatila se istoga zadatka i usvojila isti *modus operandi*, ali se zbog Rezolu-

cije Inform Biroa našla između dvije vatre. Vješto iskorištavajući vrijeme hladnoga rata, ona se mogla definirati “ni kao Istok ni kao Zapad”. Takva redefinicija položaja zahtijevala je formuliranje nove utopije, a kao rezultat toga pojavile su se nove institucije kakvih dotada u svijetu nikad nije bilo. Dakako, ta pozicija i novi kulturni hibridi nisu dopuštali da se u procesu modernizacije dostigne demokratski Zapad – oni su dopuštali samo ograničenu polumodernizaciju.

DESET GODINA “DEZINDUSTRIJALIZIRAJUĆE ELITE”: NATUKNICE ZA PRIVREMENU BILANCU

Čini se da bi se desetljeća nove upravljačke elite moglo sažeti u ove rubrike: (1) dezindustrijalizacija, (2) retradicionizacija, (3) “descijentizacija”, (4) birokratska regresija javne administracije.

Dezindustrijalizacija

Dezindustrijalizaciju bismo mogli definirati kao zatvaranje postojećih industrijskih (odnosno na industrijskim načelima organiziranih) poduzeća bez njihove zamjene nekim novim, profitabilnim djelatnostima. To je “čisti model” fenomena kakav susrećemo i u zemljama tržišne ekonomije (vremenski su nam najbliži primjeri Meksiko i Argentina). Taj se fenomen – u većoj ili manjoj mjeri – dogodio u svim tranzicijskim zemljama, pa i u Hrvatskoj. Međutim, u nekim zemljama – na primjer u SRJ, koja zapravo (još) nije tranzicijska zemlja, ali i u Hrvatskoj – dezindustrijalizacija se izražava i u drugačijem modelu, koji sam nazvao “model prazne ljušture”: kada poduzeće još formalno egzistira kao pravno-ekonomski subjekt, ali je ekonomski degradirano u praznu ljušturu (proizvodnja se posve ugasila ili je svedena na minimum, ništa ne prodaje jer je izgubilo tržište, ne isplaćuje plaće zaposlenicima, već možda samo menadžerima temeljem “menadžerskih ugovora”, ne uplaćuje poreze i doprinose, ne servisira dugove bankama, pa njihovu imovinu sve više čini zbroj dugova koji se stalno povećavaju). U procesu tajkunske privatizacije iz poduzeća je isisana supstancija, pa se ono ponovno vraća u državno vlasništvo (Hrvatskom fondu za privatizaciju) (Županov, 1997.b).

Ovdje ne mogu kvantitativno dimenzionirati tu pojavu te utvrditi koliki je broj poduzeća (uključivši ovdje i podatke o njihovoj veličini) formalno likvidiran, a koliki je pak pretvoren u praznu ljušturu – za to bi bile potrebne posebne studije koje su izvan moje profesionalne kompe-

tencije. Također, valjalo bi utvrditi u kolikoj je mjeri gašenje ili ekonomska degradacija poduzeća uvjetovana objektivnim okolnostima – u prvom redu gubitkom tržišta (jugoslavenskog, klirinškog), tehnološkom zastarjelošću, pa i ratnim razaranjima, a u kojoj se to mjeri može pripisati “vizijama” i praktično-političkim potezima nove upravljačke elite.

Polazeći od teorijskog (politekonomske) stajališta, mogao se očekivati drugačiji rasplet. Naime, ako se kao polazište uzme teza o “političkom kapitalizmu”, moglo se očekivati da će protokapitalisti, koji su se pojavili u krilu “samoupravnog socijalizma” (ne samo kao privatni vlasnici već i kao menadžeri velikih poduzeća koji su uživali potporu hrvatske politokracije), a sada oslobođeni vladajućih fobija (anatemizacije privatnog vlasništva) te političko-institucionalnih okova (jednostranački politički monopol i utopija “udruženog rada”), naprosto razmahati krila i prionuti zidanju “vlastitog carstva”, poput nekadašnjih “kapetana industrije” u Americi, te da će taj zamah omogućiti normalno formiranje poslovne srednje klase. Međutim, dogodilo se nešto sasvim drugo. Novi hrvatski “kapetani industrije” mogu se nabrojiti na prste jedne ruke, a umjesto njih pojavili su se “tajkuni” i neodgovorni menadžeri (Čengić, Rogić, 1999.).

Jednostavnije rečeno, sa scene kao da su nestali *profit-seekers*, a preplavili je *rent-seekers*. Pri tome nije najvažnije ono što najviše skandalizira hrvatsku javnost: da su se novopečeni privatni vlasnici domogli velike imovine za male ili nikakve realne novce, već je bitno to što oni ne percipiraju poduzeća kao sredstvo za stvaranje profita ekonomskim poslovanjem na tržištu, već kao sredstvo za izbijanje privatne rente bilo prodajom fizičke imovine privatiziranih poduzeća, bilo isisavanjem ekonomske supstancije na različite načine. U tom pogledu novo hrvatsko rentijerstvo umnogome podsjeća na ukrajinsko (Aslund, 1999.). U Ukrajini se gotovo sva nomenklatura “prešaltala” u novu političku elitu. A kako je ona i u bivšem planskom sustavu bila orijentirana prema renti a ne prema profitu, nastavila je s takvom orijentacijom i u novom sustavu. Ali hrvatski politički protokapitalisti bili su, za razliku od ukrajinskih aparatčika, više orijentirani prema tržištu i profitu, a to – možda u još većoj mjeri – vrijedi i za slovenske protokapitaliste. Međutim, dok su slovenski protokapitalisti zadržali profitnu orijentaciju i u tranziciji, dotle je u Hrvatskoj prevladavala rentijerska orijentacija. Kako to objasniti?

Je li to rezultat ideološke vizije Hrvatske kao “stališkog društva” na čelu s 200 bogatih obitelji ili je to rezul-

tat prodora nekih drugačijih elemenata u redove nove upravljačke elite u njezinu formativnom razdoblju? Koji su to elementi? Prisjetimo se najprije da najranije formativno razdoblje nove elite pada u vrijeme kad se Hrvatska suočila s agresijom razoružana (JNA je oduzela oružje teritorijalnoj obrani), a u doba najžešćih i odlučujućih bitaka međunarodna joj je zajednica nametnula embargo na regularan uvoz oružja. Ona je tada morala kupovati oružje na "crnom tržištu". Ilegalnim trgovcima i posrednicima u krijumčarenju oružja omogućen je ne samo pristup u redove nove upravljačke elite već i znatan politički utjecaj na onaj dio novoformirane elite koji je potjecao bilo iz bivše nomenklature (osobito njezina srednjeg sloja) bilo iz dijaspore i onih segmenata tradicionalnih elita koji su se našli na meti Brozova državnog udara 1971. i koji su bili "ušutkani" sve do spektakla na Gazimestanu. Uostalom, poznato je, međunarodni embargo i sankcije uvijek vode kriminalizaciji ekonomije, a i politike, osobito tamo gdje razdjelnica između ekonomije i državne vlasti nije jasno zacrtana.²⁰

Nažalost, nema nikakvih komparativnih hrvatsko-slovenskih studija koje bi, makar i hipotetski, objasnile zašto su se u tranziciji Hrvatska i Slovenija potpuno razišle premda su im startne pozicije bile bliske.²¹ Takvo komparativno istraživanje trebalo bi ispitati kako "novi vlasnici" i njihovi menadžeri u te dvije države percipiraju privatizirano poduzeće, a posebno njihov vremenski horizont (je li on kratkoročan ili dugoročan). To bi dalo odgovor na pitanje prevladavaju li u Sloveniji dugoročni *profit-seekers* a u Hrvatskoj kratkoročno orijentirani *rent-seekers*. Ako bi se utvrdila takva razlika, ona bi se mogla pripisati karakteru rata, a i neposrednom ishodu sukoba. Dok je još od 1991. slovenska država za međunarodnu zajednicu neupitna realnost, Hrvatska, kao i cijelo područje od Sutle do grčke granice, još uvijek je provizorij koji traje – politička arhitektura toga prostora još je uvijek na pregovaračkom stolu. Za takvo istraživanje u Hrvatskoj nije bilo novaca, a u Sloveniji ni (znanstvenog) interesa. Kada bi i bilo novaca i interesa, pitanje je bi li danas takvo istraživanje bilo metodički opravdano?

Retradicionalizacija

Osvrćući se prije osam godina na pomodnu tezu o etnonacionalizmu kao tribalizmu, napisao sam: "Možda bi bilo točnije umjesto o retribalizaciji govoriti o retradicionalizaciji hrvatskog društva. I na području religioznog života svjedoci smo okretanja trenda sekularizacije u obrnutom smjeru – jačanje religioznog osjećaja, vjerske prakse i poli-

tičke aktivizacije vjerske elite, tj. klera, što je nesumnjivo jedan od oblika retraditionalizacije. Projekt društvene i moralne obnove hrvatskog društva, koliko se može razabrati, na crti je retraditionalizacije” (Županov, 1992., 69–70).

U tom odlomku definirao sam retraditionalizaciju kao proces desekularizacije i s tim povezani projekt “društvene i moralne obnove”. Kao eventualni oblik retraditionalizacije nisam spomenuo obnovu društvenih mreža, za koje se vjerovalo da su se tijekom vremena i unutarnjim migracijama potpuno ugasile. Međutim, još sam tada izrazio sumnju u neke veće i trajnije promjene na crti retraditionalizacije: “Pored sve retraditionalizacije, malo je vjerojatno da bi se nadomak trećeg milenija odrednice društvenog razvoja mogle vratiti na idilične predodžbe o ... tradicionalnom društvu” (Županov, 1992., 70).

Začuđujuća obnova društvenih veza tipa *Gemeinschaft* nije značila obnovu Durkheimove “mehaničke solidarnosti” (u novijoj terminologiji “normativne integracije”). Riječ je bila o efektima “nacionalne homogenizacije” u doba kada je nacija bila ugrožena velikosrpskom agresijom. Kada je ugroza prestala, nastupila je oseka te vrste solidarnosti.²² Međutim, prestankom nacionalne homogenizacije nije došlo do automatskog jačanja Durkheimove “organske solidarnosti” (“funktionalne integracije”) – čak bi se moglo govoriti o njezinu daljnjem slabljenju, što je dovelo do mertonovske anomije ili, preciznije, do neke vrste solidarnosnog vakuuma. Kao da je stvorena neka vrsta hobbesovske situacije: ako ne *bellum omnium contra omnes*, a ono “*Hobbesian incivility*”²³ (Young, 1999.,16).

Projekt moralne i društvene obnove sveo se na jedan oblik javnog diskursa koji se potkraj razdoblja sve manje čuo u masovnim medijima, a njegovi opipljivi rezultati su zanemarivi. Tako, na primjer, umjesto povratka na “pradjedovska ognjišta” pojačan je ruralni egzodus i demografsko pražnjenje mnogih ruralnih i poluurbaniziranih područja. Umjesto natalitetnog “buma” i rekonstitucije sadašnjih nuklearnih obitelji, po uzoru na tradicionalnu “proširenu porodicu”, nastavlja se trend smanjivanja broja djece i veličine obitelji, ali i svojevrсна karikatura proširene porodice u smislu da se u mnogim urbanim obiteljima odrasla djeca, koja su završila školovanje, ne mogu odvojiti od obitelji podrijetla i osnovati vlastitu obitelj zato što ne mogu naći posao niti sebi osigurati stambeni prostor ako i nađu zaposlenje. Tako se vrši inverzna rekonstrukcija proširene porodice diktirana ekonomskom nuždom. U takvim “porodicama” mogu se očekivati žestoki konflikti slični onima što su zabilježeni prilikom raspada tradicio-

nalne proširene porodice (kućne zadruge), a ne neka “moralna obnova”. “Pro-life” propaganda nije dala nikakve demografske rezultate, a nije čak uspjela da se zakonom zabrani pobačaj, koji je u socijalističkoj Hrvatskoj bio zakonom dopušten. Uvjeravanje da je prokreacija stvar moralnog (moralno-vjerskog) stajališta supružnikâ a ne njihove materijalne situacije, malo je koga uvjerilo. Pod konac razdoblja ta je propaganda znatno jenjala.

Čini se da je retradicionalizacija postigla najveći domet u procesu desekularizacije. Slom komunističkog režima (1990.) označio je kraj jednog totalitarnog modela sekularizacije, po kojem religijska vjerovanja nisu stvar slobodnog uvjerenja pojedinca, već su ideološki prokazana kao “zaostala” i politički nepoćudna. A Crkva je zatvorena u sakristiju i strogo ograničena na vjerske obrede. Taj je model sekularizacije definitivno propao i teško da će ga itko više oživjeti. Nakon propasti tog modela, u različitim istraživanjima bitno se povećao broj ispitanika koji se identificiraju kao katolici i vjernici. Također, povećao se broj “obraćenika”.²⁴ Međutim, ako pogledamo anketne podatke o pridržavanju vjerskih obreda, vidimo da tek oko četvrtine odlazi jednom tjedno u crkvu (na nedjeljnu misu) (muškarci 24,6%, žene 27,6%), dok znatan dio nikad ne ide u crkvu (muškarci 22,0%, žene 14,0%). Većina spada među indiferentne – odlaze u crkvu jednom mjesečno ili jedanput godišnje (muškarci 52,0%, žene 58%).

No najvažniji efekt desekularizacije bio je politička angažiranost i medijska vidljivost klera, uključivši i njihove strogo ritualne aktivnosti. Tako na raznim nacionalnim okupljanjima (proslavama, i sl.) pribivaju predstavnici klera, odnosno na vjerskim okupljanjima prisutni su visoki politički dužnosnici. Osobito je bila upadljiva medijska vidljivost crkvenih osoba. Ne mislim tu samo na blagoslivljanje novootvorenih objekata koji nemaju vjersku funkciju već i na to da su neki vjerski blagdani i proslave znali osvanuti kao udarna vijest u večernjem TV-dnevniku. Potkraj razdoblja činilo se da se te stvari vraćaju “u normalu”. Distancirajući se od “grijeha struktura”, crkvena hijerarhija je učinila korak prema potpunoj autonomiji u odnosu na državnu vlast i politiku. Ali to ne znači povlačenje Crkve u “sakristiju”, kao što bi htjeli ekstremni pobornici sekularizacije. Katolička crkva će i dalje nastojati zadržati svoje povijesno mjesto kao sastavnica hrvatskog identiteta.

Međutim, unatoč vidljivoj desekularizaciji u minulom razdoblju, Crkva nije mogla ponovno steći istu ulogu kao što ju je imala u tradicionalnom hrvatskom društvu prije 1918., ili kakvu i danas ima u iseljeničkim udrugama i inozemstvu.²⁵

Pogledajmo malo bliže ulogu Crkve u tradicionalnom društvu. Socijalna struktura tradicionalnog društva mogla bi se predočiti kao sustav koncentričnih krugova. Prvi krug je proširena porodica (kućna zadruga), drugi krug je seoska zajednica koja je, bar na mediteranskom ozemlju, organizirana kao bratovština. A u bratovštini župnik (kao jedini školovan čovjek prije uvođenja obvezatnog osnovnog školovanja) vodi glavnu riječ i u gospodarskim i u “moralnim” pitanjima (bratovština je važan sustav socijalne kontrole u seoskoj zajednici). A Crkva, čija hijerarhija seže od bratovština pa do vrhovne (carske) vlasti, povezuje seosku zajednicu s državom na drugi način nego što to čini porezna i vojna administracija. U Kraljevini Jugoslaviji ta medijacija Crkve prestaje jer je na mjesto “njegova otčinskog i apoštolskog veličanstva” došlo svetosavsko veličanstvo. Ta je promjena imala nesagledive posljedice – ali to nije predmet ove studije.

Descijentizacija

Tu sam kovanicu upotrijebio u referatu na simpoziju HAZU-a o fundamentalnim istraživanjima (Županov, 1997.b). Bila je riječ o procesu koji je bio strukturalno paralelan s procesom dezindustrijalizacije, odnosno s njegovim modelom “prazne ljuštire”. Koristeći se Adizesovom teorijom o životnom ciklusu poduzeća (Adizes, 1988., 85), predvidio sam da će dugotrajna financijska anoreksija hrvatske “industrije znanja” (sveučilište i instituti) dovesti do produžene kome kada organizacije – priključene na sustav državnog financiranja – nastavljaju život zombija i nakon što su izgubile svoju stvarnu funkciju. Međutim, riječ je o fenomenu koji se ponekad naziva “marginalizacijom znanosti i znanstvenika” (Prpić, 2000., 100, tab. 18). Naime, dok su u prvim vremenima industrijske revolucije na Zapadu tehnologiju razvijali samouki izumitelji praktičari, u 20. stoljeću tu ulogu sve više preuzimaju znanstvenici, ali ne više kao pojedinci već kao kolektiviteti. Stvara se “industrija znanja”. Inventivnost se institucionalizira, pa znanost postaje ne samo najvažniji ekonomski resurs već i jedna od središnjih društvenih institucija.

Takva koncepcija znanosti nije na ovim prostorima (u Hrvatskoj, ali i “šire”) “zaživjela”. Od prvih poratnih godina (prije pola stoljeća) promijenila se samo retorika, ali ne i mjesto znanosti na ljestvici nacionalnih (državnih) prioriteta. Umjesto na pozivanje na marksizam-lenjinizam, “klasni instinkt” i seljački “zdrav razum”, umjesto poklika “dolje birokratska metodologija” te ispraćaja emigrirajućih stručnjaka “neka idu - oni nas ucjenjuju”, politička elita,

koja se u međuvremenu “doškolovala” ali i normalno školovala, promijenila je diskurs i ažurirala ga s diskursom kakav prevladava na Zapadu. Ali nije promijenila prioritete. Znanost je i dalje “*low priority*”. Znanost, odnosno cjelokupna industrija znanja, i dalje je samo jedan od oblika potrošnje, pa kad nastupi recesija, izdaci za znanost režu se kao i drugi oblici potrošnje – štoviše, moglo bi se reći da je znanost prva na udaru restrikcija.

Mjesto znanosti na ljestvici nacionalnih prioriteta određuje se alokacijom nekog postotka BDP-a, a ne hvalospjevima o ulozi i važnosti znanosti u modernome društvu. Udio znanosti u BDP-u u socijalističkoj Hrvatskoj (ako sredstva za znanstveno-istraživačke projekte odvojimo od nastavnog “pogona” na sveučilištu) nije nikad dosegao 1%, što se u razvijenim zemljama smatra minimumom, a tijekom 1990-ih, taj je postotak pao – prema procjenama nezavisnih stručnjaka – od 0,8% na 0,2% do 0,3%.

U kriznim vremenima nikad se ne računa na to da bi znanost mogla dati ikakav doprinos izlasku iz krize jer se, u protivnom, financijska sredstva ne bi “kresala”²⁶, već selektivno povećavala. Isto tako od znanstvenika se rijetko traži da izrade znanstvenu podlogu za donošenje važnih političkih odluka. Umjesto ozbiljnog sustavnog rada u “*think-tanks*” pribjegava se nekoj vrsti “masovnih sastanaka” znanstvenika i “društveno-političkih radnika”, odnosno znanost ima ograničenu legitimacijsku funkciju (Županov, 1995., 194–206).

Odlazak “industrijalizirajuće elite” i dolazak “dezindustrijalizirajuće elite” nije ništa promijenio. Tu imamo cjelovit socio-kulturni kontinuitet. Očito, marginalizacija znanosti je sekularni trend bez obzira na promjene upravljačkih elita. Mijenjaju se, možda, samo motivacije. Dok politokracija nije željela nove partnere u vlasti, već se oslanjala na “veliku koaliciju” s “fizikalcima” (Županov, 1996., 441), tajkunima i njihovim menadžerima, znanost je posve nepotrebna. A, s druge strane, odlazak znanstvenika i stručnjaka u politiku samo je varijanta *brain drain*-a. Kome je onda potrebna znanost kao inovativna društvena institucija!? Hoće li nova šesteročlana upravljačka elita izmijeniti mjesto znanosti na skali nacionalnih prioriteta, o tome – osim verbalnih iskaza – još nema stvarnih naznaka.

Administracija – ni “racionalna” ni “razumna”

Važna sastavnica modernizacije jest “racionalizacija” ljudske djelatnosti ne samo u gospodarstvu i državnoj upravi već i u drugim sektorima aktivnosti. Racionalizacija nužno pretpostavlja “racionalnu” administraciju koja se –

često pejorativno – naziva “birokracija”. Prema G. Ritzeru (Ritzer, 1993., poglavlja 3–7) četiri su osnovne dimenzije birokratske racionalnosti: (1) efikasnost – težnja za optimalnim izborom sredstava za ostvarivanje zadanog cilja; (2) kalkulabilnost – težnja prema kvantifikaciji, vjerovanje da kvantiteta prelazi u kvalitetu; (3) predvidljivost – u racionalnom društvu ljudi ne vole iznenađenja, već žele znati što mogu očekivati na različitim mjestima i u različito vrijeme; (4) kontrola – težnja da se od personalne prijeđe na impersonalnu kontrolu, a da se u okviru impersonalne kontrole prijeđe od ljudske na mehaničku kontrolu.

Međutim, birokratska racionalnost nije uvijek i “razumna” (ako “razumnost” promatramo sa stajališta ljudskih potreba). Birokratska racionalnost može biti povezana s velikim ljudskim “troškovima”. Još je Max Weber primijetio da racionalni sustavi proizvode cijeli niz iracionalnosti koje ograničavaju, kompromitiraju i čak potkopavaju njihovu racionalnost. Ukratko, birokratska organizacija ima svoju patologiju koja se u različitim sredinama različito naziva (u nas “birokratizam”, a u anglofonskim zemljama “red tape”, u Francuskoj “*la papéresserie*”).

Koliko je meni poznato, u nas ne postoji ni jedna sustavna studija koja bi pokazala kako funkcionira naša administracija na četiri navedene dimenzije racionalnosti te kakvi su oblici i intenzitet njezine patologije. Takvih studija nije bilo ni za socijalističkog razdoblja, nema ih ni danas. Stoga se ne mogu izvoditi ni pouzdani zaključci o tome je li se funkcioniranje administracije poboljšalo ili pogoršalo u odnosu na komunističko razdoblje. Prilično je rasprostranjeno mišljenje da se stanje znatno pogoršalo. Uostalom, i sama (re)centralizacija bila bi dovoljan razlog pogoršanju.

Pogotovo nam nedostaju povijesno-sociološke studije koje bi pokazale kakva je administracija 1918. naslijeđena od Austro-Ugarske Monarhije,²⁷ kako se u Hrvatskoj administracija “balkanizirala” nakon 1918., kako je proces balkanizacije finaliziran nakon Drugog svjetskog rata, što smo naslijedili nakon raspada SFRJ te koliko smo sami pridonijeli današnjoj “iracionalnoj” i “nerazumnoj” administraciji. Odnosno, odakle potječu njezine temeljne karakteristike: bahatost, neresponzivnost, aljkavost i neodgovornost. Koliki dio iracionalnosti možemo pripisati modelu kao takvom (njegovoj urođenoj patologiji), a koliki pak dio naslijeđenom balkansko-otomanskom uzorku organizacije? Uz “descijentizaciju”, iracionalna i “nerazumna” administracija pripada socio-kulturnom kontinuitetu u jednom turbulentnu vremenu.

Pozitivne stavke u desetogodišnjoj bilanci

No bilo je, sa stajališta modernizacije, i pozitivnih stavki u desetogodišnjoj bilanci potkraj stoljeća. Prva se odnosi na tehnologiju, a druga na kulturne promjene.

Dezindustrializacija, retraditionalizacija i descijentizacija nisu ipak mogle stvoriti zavjetrinu koja bi nas izolirala od vjetrova tehnološkog napretka. Tako su se, u desetljeću koje je na izmaku, u nas snažno razvile telekomunikacije i u kvantitativnom (telefonija je prodrla i do najzabitijeg sela) i u kvalitativnom smislu (svjetlovođi, digitalizacija i sl.). O širenju mobilne telefonije da i ne govorim. Važne pomake napravila je i kompjuterizacija, premda na tom području još uvijek zaostajemo, ne samo za razvijenim zapadnim zemljama već i za nekim tranzicijskim zemljama. Ovdje ne smijemo izostaviti razvoj elektronske pošte, priključaka na Internet, čime Hrvatska postaje sudionik "virtualne realnosti". Drugo je pitanje hoćemo li, i u kojoj mjeri, znati i moći iskoristiti virtualnu realnost u rješavanju ekonomskih i društvenih problema.²⁸

Ali ne pušu Hrvatskom samo vjetrovi tehnoloških već i kulturnih promjena. Neka mi bude dopušteno da ovdje navedem jedan odlomak iz moga eseja "Nesporazumi HR-EU: Vrijednosna disonanca?", koji se temelji na empirijskim istraživanjima početkom 1997. godine: "Naime, novija istraživanja sugeriraju da su se na području prihvaćanja individualističkih vrijednosti zbile (i dalje se zbivaju) velike kulturne promjene. One pokazuju da velika većina ispitanika (više od 90%) smatra slobodu medija vrlo važnom bez obzira na to što oni kritiziraju vladu; da blizu tri četvrtine smatraju da ljudi u Hrvatskoj trebaju imati pravo demonstrirati i štrajkati, pa i uz cijenu da to izazove nasilje; četiri petine smatraju da nacionalne i etničke manjine trebaju imati ista prava kao i svi ostali građani. Iz istraživanja nije vidljivo da li te vrijednosti već imaju transcendentni značaj, ali one govore o velikom kulturnom pomaku. Uostalom, za oko dvije petine, sloboda izražavanja vlastitog mišljenja već je postala transcendentna vrijednost" (Županov, 1997.a, 57).

Zaslužuje li za opisane tehnološke i kulturne promjene bivša upravljačka elita neki "kredit", to je zasebno ali manje važno pitanje. Važno je naglasiti da se smjena upravljačke elite od 3. siječnja 2000. nije dogodila u kulturnom vakuumu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hrvatska je, ne jedina, ali tipična zemlja zakašnjele industrijalizacije, pa stoga i modernizacije. Zbog mnogih okolnosti u njoj se nisu razvili unutarnji impulsi za autonomni proces industrijalizacije i modernizacije. Ti su impulsi došli izvana, pa se društvene promjene vrše u okviru perifernog kapitalizma. Uvođenje elemenata tržišne ekonomije (trgovina i lihvarstvo) više od jednog stoljeća razjeda hrvatsko tradicionalno društvo, ali stvaranje industrijsko-urbanog sektora teče veoma polako, a također je usporen i transfer stanovništva sa sela u grad. Kako u Hrvatskoj nije – zahvaljujući protureformaciji – bilo protestantizma (ni u tragovima koji su zamjetni u Sloveniji), nije se na kulturnom planu razvilo ništa što bi imalo sličilo na “protestantsku etiku” ili što bi iniciralo “kulturnu revoluciju”, koja je na Zapadu išla ukorak s tehničkom revolucijom.

Sredinom 20. stoljeća, po svršetku Drugog svjetskog rata, nova upravljačka elita snažno ubrzava tempo industrijalizacije, razvoj industrijsko-urbanog sektora i dotad neviden transfer stanovništva, koji poprima značajke biblijskog egzodusa. Međutim, taj je industrijski razvoj bio opterećen i stoga ograničen ideološkim postulatima komunističke utopije:

a) najprije pogrešno shvaćenom Marxovom shemom “odjeljka A” i “odjeljka B”, odnosno primatom teške industrije;

b) fiksacijom na klasičnu industrijsku tehnologiju koja od seoskih doseljenika u grad proizvodi “historijsku radničku klasu”, i to u vrijeme prve naftne krize, kad japanska elita forsira razvoj elektronike i robotike, a da stvar bude gora, ti se brojni investicijski projekti financiraju međunarodnim bankarskim kreditima;

c) i nakon napuštanja “teške industrije” ostao je organizacijski gigantizam koji zanemaruje mala i srednja poduzeća, stvarajući posve neprimjerenu industrijsku strukturu;

d) neprimjerenim bijegom sa sela te zanemarivanjem, ako ne i tabuiziranjem, privatne farmerske poljoprivrede;

e) osporavanjem tržišta, a zatim njegovim prihvaćanjem ali samo kao distribucijskog mehanizma, pri čemu je isključena njegova alokacijska funkcija;

f) neprihvatanjem normalnih građanskih institucija, u prvom redu privatnog vlasništva, i njihova zamjena izmišljenim kulturnim hibridima koji ne mogu funkcionirati, pa umjesto njih funkcionira voluntaristički državno-partijski *ad hoc* intervencionizam;

g) iluzornim pokušajima da se “građanski čovjek” kao racionalni subjekt zamijeni “novim socijalističkim čovje-

kom”, što se kasnije svelo na neotradicionalističkog “ekonomskog čovjeka” koji je “crvene zastave zamijenio zelenim novčanicama” da bi mogao uživati u potrošnji masovne konfekcije materijalnih i duhovnih proizvoda sa Zapada. I da ne nabrajam dalje...

Ukratko, stvoreno je stanje koje se može označiti kao polumodernizam. Očekivali bismo da će se nakon sloma socijalizma nova upravljačka elita suočiti s dovršenjem procesa modernizacije, tj. s prelaskom iz naslijeđene polumodernosti u potpunu modernost. Ali to se ipak nije dogodilo. Ona je, istina, uklonila institucionalne zapreke razvoju tržišne ekonomije i privatnoga poduzetništva, ali je olako dopustila (upustila se u) dezindustrijalizaciju, tj. zatvaranje i devastaciju i onih poduzeća koja su se mogla rekonstruirati i održati na svjetskom tržištu. A što je najvažnije, nije ni pokušala preokrenuti sekularni trend marginalizacije znanosti i znanstvenika. Isto tako nije ništa učinila na debalkanizaciji administracije, nije ni pokušala revitalizirati ono što je možda još bilo preostalo iz doba dvojne monarhije na području administracije. Ukratko, nova elita nije bila na visini svog povijesnog zadatka – dovršenja procesa modernizacije. Projekti retraditionalizacije, sve u svemu, nisu nanijeli procesu modernizacije neke veće štete, jer su dobrim dijelom ostali u području ideološkog diskursa, ali su odvrćali pozornost od stvarnih problema, što je sigurno bilo štetno.

Zadatak dovršenja procesa modernizacije tako je pao u dio novoj šestočlanoj eliti, koja je mandat dobila na izborima 3. siječnja 2000. Prerano je još govoriti o tome hoće li ona uspješno obaviti taj povijesni zadatak. Ima nekih pozitivnih naznaka. Na primjer, definitivna odluka da se hrvatska brodogradnja osposobi za natjecanje na globalnom tržištu može značiti početak reindustrijalizacije. A reindustrijalizacija je svakako važan korak prema intenziviranju modernizacije. Međutim, bitna promjena na ljestvici nacionalnih prioriteta u korist znanosti još nije na vidiku, ni ove, ni u iduće tri godine za koje se izrađuje državni proračun. Od pojačane pro-znanstvene retorike ne treba ništa očekivati.

Rješavanje povijesnog zadatka da se Hrvatska u pogledu modernizacije izravna s naprednijim tranzicijskim zemljama i, u nešto duljoj perspektivi, sa zemljama EU-a (bez čega integracija u EU ne bi imala ni temelja ni smisla) morat će se izvršiti vrlo ubrzanom tempom, što je zaseban problem, kojeg su zemlje autonomne modernizacije bile pošteđene, i u uvjetima nemilosrdne globalne konkurencije. Istina, globalna konkurencija pruža neke šanse i Hrvatskoj, pri čemu osobito imam na umu elektronsku kompre-

siju vremena i prostora i “virtualno poduzetništvo”. Ali racionalno iskorištavanje novih šansi i mogućnosti zahtijeva vrlo visoke kvalitete upravljačke elite i dobro smišljene poteze u gospodarstvu i drugim domenama politike. Ima li nova elita takve kvalitete i sposobnosti – to ne znam, ali ih u prvih deset mjeseci svog mandata baš i nije pokazala.

BILJEŠKE

- ¹ “Ima nekoliko sinonima za 'kognitivnu mapu'... neki uključuju: etos, pogled na svijet, kolektivne predodžbe, vjerovanja, vrijednosti, ideologiju. Metafora mape je prikladna jer sugerira uputu za akciju” – F. G. Bailey, *The Peasant View of the Bad Life* (Shanin, T.: 1975., 300).
- ² Moderno se često definira kao “racionalno”. Međutim, Ritzer upozorava da ono što je “racionalno” ne mora biti i “razumno”, jer racionalni sustavi imaju svoju patologiju (Ritzer: 1993.). Više o tome kasnije.
- ³ Na to je još prije pojave modernog ekološkog pokreta ukazao 1944. godine Karl Polanyi (1968., 178–191).
- ⁴ Taj je termin stavio u optjecaj Gaetano Mosca (navedeno prema Grusky, 1994., 155–161).
- ⁵ Pojam *strategic elite* potječe od Suzanne Keller (navedeno prema Heller, 1969., 520–524).
- ⁶ Maurice Dobb navodi da je za formiranje “normalnih” najamnih odnosa u britanskim rudnicima ugljena trebalo 300 godina (Dobb, 1961., 288).
- ⁷ Sa zakašnjelom modernizacijom tijesno je povezan pojam “ekonomska zaostalost” (*economic backwardness*), koji je izvrsno opisao Aleksander Gerschenkron u knjizi *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1961.).
- ⁸ Vidi o tome Hoogvelt, 1997., passim.
- ⁹ Na primjer, troškovi instaliranja “udruženog rada” u SFRJ iznosili su, prema nekim procjenama, 4,5 milijarde dolara (Tanasić, 1988.). A da i ne govorimo o “političkim tvornicama” kao što je Obrovac, kojih se dugovi još i danas otplaćuju. Tu spada “vlasništvo” radnika nad radnim mjestom, državni paternalizam u obliku “kolektivne potrošnje” i štošta drugo.
- ¹⁰ Antikomunistička revolucija u Rusiji krenula je “odozgo”, što sugerira i sam naslov knjige D. Kotza i F. Weira.
- ¹¹ Kampanja protiv “tehnokracije”, što se razbuknula nakon Brozova udara na hrvatske “prolječare” i kasnije na srbijanske liberale, bila je dovela do prestanka štrajkova u sedmoj dekadi. Ali ne zadugo (Županov, 1983., 38–39).
- ¹² Vladimir Stipetić uvjerljivo dokazuje da gospodarski rast Hrvatske u razdoblju 1850.–1913. nije bio ništa sporiji negoli u drugim zemljama Srednje Europe (Stipetić, 1999., 81–133), pa ipak ubrzana industrijalizacija dogodila se tek sredinom 20. stoljeća.
- ¹³ U članku o ljudskim vrednotama i kontaktima kultura (1965.).
- ¹⁴ Vidi Tomasevich, 1955.
- ¹⁵ Vidi поближе o tome u Tomašić, 1997.a i 1997.b.
- ¹⁶ Tako je udio industrije u stvaranju nacionalnog dohotka (u cijeloj FNRJ) porastao od 20,6% 1923. na 42,0% 1959., dok se udio poljoprivrede smanjio u istom razdoblju od 51,5% na 29,2% (Službeni po-

daci navedeni prema George W. Hoffman i Fred W. Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, New York, 1969., Twentieth Century Fund, p. 300, Tab. 16-1.). O brzom deagrarnizaciji Hrvatske govore ovi podaci: udio ruralnog u ukupnom stanovništvu: 1945.: 75 do 80%, 1961.: 43,6%, 1971.: 29,1%, 1981.: 15,2%, 1991.: 9,1%.

¹⁷ Dva članka objavila je Latinka Perović u beogradskoj *Republici*, a jedan u *Helsinkiškoj povelji* (vidi naslove u "Literaturi").

¹⁸ O kosovskom ili vidovdanskom mitu vidi поближе u: Anzulović, 1999.

¹⁹ Greenfeld (1993., 3. poglavlje).

²⁰ Vidi поближе Jean et Rufin (1996.) i Dinkić (1997.).

²¹ Tako je komparativno istraživanje (primjenom istog upitnika) u Hrvatskoj i Sloveniji o uvođenju "minulog rada" pokazalo dosta sličnosti u mišljenjima i stavovima (Županov, 1987., 177-204).

²² Kao i nacija, nacionalna homogenizacija je moderan fenomen. Nije bez razloga Liah Greenfeld naslovu svog standardnog djela *Nationalism* dodala podnaslov *Five Roads to Modernity*.

²³ Više o tome Josip Županov u neobjavljenom radu "Theses of Social Crisis - the Case of Croatia", studeni 1999.

²⁴ Treba razlikovati individualne obraćenike, koji su "ugledali svjetlo na putu prema Damasku", od masovnog obraćenja, gdje postoje drugi, u prvom redu politički motivi obraćenja (Županov, I. G., 1999., pas-sim).

²⁵ V. Čolić-Peisker navodi da je Crkva u Zapadnoj Australiji odigrala među hrvatskim iseljeništvom "modernizirajuću ulogu". Kad je uspostavljena nezavisna hrvatska država, parohijalno-etnički klubovi pre-rastaju u nacionalne udruge. Odlučujuća uloga u tome pripala je katoličkim svećenicima. O ulozi svećenika u etničkim klubovima поближе govori u neobjavljenoj disertaciji V. Čolić-Peisker (2000., 163-166).

²⁶ Karakteristično je da se u vrijeme recesije "krešu" sredstva za nabavu znanstvenih informacija iz inozemstva (stručne knjige i časopisi). To se dogodilo početkom 1980-ih, o čemu je pisao J. Županov u Tanasićevu zborniku (1988., 127-132), a slična stvar se ponovila i pod konać hadezeovskog razdoblja.

²⁷ U Austriji se unatoč velikim političkim promjenama očuvala racionalna administracija, koja je danas važan austrijski adut u privlačenju stranih investitora.

²⁸ Na primjer, zamijeniti *brain drain* nekom vrstom "virtualnog poduzetništva" i utopijske snove o povratku dijaspore "virtualnim povratkom".

LITERATURA

Adizes, I. (1988.). *Corporate Lifecycles: How and Why Corporations Grow and Die and What to do About It*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Adizes, I. (1989.). *Kako riješiti krizu upravljanja*. Zagreb: Globus.

Aslund, A. (1999.). Problems with Economic Transformation in Ukraine, *The Fifth Conference on Transition Economies*, June 23-25, Dubrovnik.

Bolčić, S. (2000.). Razorenost društva i korupcija u Srbiji devedesetih, *Sistem i korupcija*, 229-241, Beograd: Institut društvenih nauka.

Bottomore, T. (1977.). *Sociologija kao društvena kritika*. Zagreb: Naprijed.

- Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (1999.). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čolić-Peisker, V. (2000.). *Croats in Western Australia: Migration, Values and Identity* (neobjavljena doktorska disertacija).
- Dinkić, M. (1997.). *Ekonomija destrukcije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Dobb, M. (1961.). *Studije o razvoju kapitalizma*. Zagreb: Naprijed.
- Erlich, St. V. (1965.). Ljudske vrednote i kontakti kulture. *Sociologija* 5.
- Greenfeld, L. (1993.). *Nationalism – Five Roads to Modernity*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Hoogwelt, A. (1997.). *Globalization and the Postcolonial World*. London: MacMillan.
- Jean, F., Rufin, J.-C. (eds.) (1996.). *Economies des guerres civiles*. Paris: Hachette.
- Jowitt, K. (1992.). *The New World Disorder*. Berkeley: University of California Press.
- Keller, S. (1969.). Beyond the Ruling Class, u: Heller, C. S. (ed.), *Structured Social Inequality*, pp. 520-524, London: Collier-Macmillan Limited.
- Kerr, C., Dunlop, J., Harbison, F. and Myers, C. A. (1964.). *Industrialism and Industrial Man*. New York: Oxford University Press.
- Kotz, D. M., Weir, F. (1997.). *Revolution From Above*. London and New York: Routledge.
- Mills, C. Wright (1959.). *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Mirković, M. (1958.). *Izbor iz ekonomskih radova I*, 31-33, Zagreb: Naprijed.
- Mosca, G. (1994.). The Rulling Class, u: Grusky, David B. (ed.), *Social Stratification*, Boulder: Westview.
- Perović, L. (1995.). Modernizacija bez modernosti, *Republika*, god. VI, br. 103. Beograd.
- Perović, L. (1995.). Beg od modernizacije, *Republika*, god. VI, str. 16-31. Beograd.
- Perović, L. (1999.). Mitomani bi da vide korenje na granama, *Helsinkička povelja*, br 15, 6-7, Beograd.
- Polanyi, K. (1968.). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Polšek, D. (ur.) (1998.). *Vidljiva i nevidljiva akademija*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Prpić, K. (1997.). *Profesionalna etika znanstvenika*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Prpić, K. (2000.). *U potrazi za akterima znanstvenog i tehnološkog razvoja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Rendić-Miočević, I. (2000.). Etnopsihologijski okvir hrvatske i srpske nacije, u: *Migracijske teme*. br. 1-2, str. 141-163, Zagreb.
- Ritzer, G. (1993.). *The McDonaldization of Society*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Ritzer, G. (1998.). *The McDonaldization Thesis*. London: Sage Publications.
- Shanin, T. (ed.) (1975.). *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Simić, A. (1973.). *The Peasant Urbanites, A Study of Rural-Urban Mobility In Serbia*. New York, London: Seminar Press.

- Stipetić, V. (1999.). Gospodarski rast Hrvatske i središnje Europe između 1850. i 1913. godine, *Rad HAZU*, knjiga 478, str 81-133.
- Tanasić, D. (1988.). *Smišljene besmislice*. Beograd: Biblioteka Sociološkog pregleda.
- Tomasevich, J. (1955.). *Peasants, Politics and Economic Change*. Stanford: University Press.
- Tomašić, D. (1936.). Plemenska kultura i njezini današnji ostaci, *Mjesecnik*, 1/2, 19-28, Zagreb.
- Tomašić, D. (1997.a). *Društveni razvitak Hrvata*. Zagreb: Biblioteka Revije za sociologiju.
- Tomašić, D. (1997.b). *Politički razvitak Hrvata*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Naklada Jesenski i Turk.
- Young, J. (1999.). *The Exclusive Society*. London: Sage Publications.
- Županov, I. G. *Disputed Mission*. New Delhi: Oxford University Press.
- Županov, J. (1987.). *Sociologija i samoupravljanje II*, dopunjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Županov, J. (1983.). *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.
- Županov, J. (1992.). Društvo, u: E. Pusić (ur.), *Hrvatska*, str. 63-70, Zagreb: HAZU.
- Županov, J. (1995.). *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.
- Županov, J. (1996.). The Social Legacy of Communism, *Društvena istraživanja*, god. 5, br. 2(22), str. 425-453.
- Županov, J. (1997.a). Nesporazumi HR-EU: Vrijednosna disonanca?, u: Čučić, Lj. (ur.), *Hrvatska i Europa*. Zagreb: Europski pokret i Europski dom.
- Županov, J. (1997.b). Problemi znanstvenog podmlatka u doba descijentizacije, u: Tadić, D. (ur.), *Fundamentalna istraživanja*, str. 245-254. Zagreb: HAZU.
- Županov, J. (1997.c). Tranzicija i politički kapitalizam, u: *Hrvatska gospodarska revija*, br. 12, str. 1-10.
- Županov, J. (1998.). Znanost kao otvoreni sustav, u: Polšek, D. (ur.), *Vidljiva i nevidljiva akademija*, str. 237-242, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.